

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА КАТЕГОРІАЛЬНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «МОЗКОВІ ЦЕНТРИ»: НАУКОВЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ТРАДИЦІЙНИХ ПІДХОДІВ

Міненкова П. В.,

*аспірант відділу розвитку політичної системи
Національного інституту стратегічних досліджень*

У статті проаналізовано традиційні підходи до визначення поняття «мозкові центри». Досліджено причини концептуального розтягування та відокремлення аналітичної категорії «мозкові центри» від еволюції явища в цілому. Уточнено зміст та запропоновано визначення поняття «мозкові центри» з урахуванням особливостей їх функціонування в різних національних контекстах.

В статье проанализировано традиционные подходы к определению понятия «мозговые центры». Исследовано причины концептуального растяжения аналитической категории «мозговые центры» от эволюции явления в целом. Уточнено содержание и предложено определение понятия «мозговые центры» с учетом особенностей их функционирования в различных национальных контекстах.

The article analyzes the traditional approaches to the definition of “think tanks”. The reasons of conceptual stretching and separation of the analytic category “think tanks” from the evolution of the phenomenon as a whole are investigated. Specifies the contents and proposed definition of “think tanks” with the peculiarities of their functioning in different national contexts.

Ключові слова: мозкові центри, аналітичні центри, концептуальні натяжки, сходи абстрагування, національні контексти.

Постановка проблеми. Аналітично-дослідні організації, відомі у світі як аналітичні або мозкові центри (англ. think tanks) в останні десятиліття стають все впливовішим актором на політичній сцені. В умовах постійних змін та стирання граней між внутрішньою і зовнішньою політикою вони здатні реагувати оперативнo, вчасно надаючи обґрунтовану, надійну, доступну і корисну інформацію для прийняття зважених політичних рішень.

Мозкові центри відрізняються за розміром, джерелами фінансування, структурою, складом персоналу, сферою спеціалізації, політичним значенням, мають різний дослідницький порядок денний. Крім того, різні інституційні та культурні середовища в різних країнах по-різному впливають на стиль роботи мозкових центрів, а також на їхню здатність та можливість брати участь у формуванні політики. Коли одні організації дотримуються наукового або технічного підходу до розв'язання соціальних та економічних проблем, а також функціонують на принципах позапартійності чи не-ідеологічності, інші відкрито заявляють про належність до окремої партії чи ідеологічну мотивацію своєї діяльності. Деякі мозкові центри є академічними за своїм стилем, інші постійно займаються відстоюванням політичних позицій. З огляду на це використання самого поняття різко відрізняється. Його застосовують як щодо неурядових організацій, які у своєму складі мають дослідницьку групу чи підрозділ, так і щодо урядових дослідницьких агенцій та підрозділів при політичних партіях. Отже, єдиного визначення, яке б могло адекватно описати всі ролі і функції, які виконують мозкові центри, не існує.

Глобальне поширення мозкових центрів, їх розвиток в різних національних контекстах спричинили концептуальне розтягування поняття. Останніми десятиліттями навіть США стикнулися з метаморфозами феномену мозкових центрів. Ці зміни показали нечутливість традиційних концепцій до місцевих особливостей, їх застарілість та історичну невідповідність навіть у контексті середовища свого походження. Отже, досліджувана аналітична категорія відокремилась від еволюції явища в цілому.

Посилення неоднозначності та розмитості терміна, а також феномену, який він описує, актуалізували питання обґрунтованості та наукової придатності класичних підходів до визначення поняття «мозкові центри». Дефініція «мозковий центр» створює концептуальний розрив, спричиняючи серйозні обмеження розвитку цієї сфери досліджень. Відсутність чітких критеріїв та характеристик, які б дали змогу виокремити цей тип аналітичних інститутів серед інших подібних, фактично унеможливила здійснення їх міжконтекстуального та міжорганізаційного порівняльного аналізу та створення загальноновизначених типологій і класифікацій.

Розширення кількості об'єктів, описуваних поняттям, вимагає адаптації або реінтерпретації первісного визначення. Водночас, якщо таке розгортання змісту поняття не здійснюється з певною суворістю, його аналітична корисність стає обмеженою. У сучасних академічних дослідженнях і виробленні теорій осмислення суспільно-політичних процесів саме концептуальна чіткість є наріжним каменем. Слабкі, неоднозначні поняття роблять результати дослідження нечіткими, непереконливими. Однак, за винятком кількох науковців, серед яких є Дж. Сарторі, Г. Гоерц, Дж. Геррінг, представники соціально-політичного напрямку наукових досліджень приділяють мало уваги утворенню наукових понять в конструюванні своїх теорій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематиці мозкових центрів присвячено багато робіт закордонних і вітчизняних науковців. Провідними іноземними дослідниками цієї проблематики є І. Дрор, П. Діксон, Е. Ліндквест, Дж. Мак-Ганн, Е. Річ, Д. Стоун, К. Уівер, Р. Хаас. Серед українських науковців мозкові центри досліджують С. Внучко, О. Глоба, О. Корнієвський, Є. Коломієць, С. Дацюк, В. Горбатенко та інші. Проте дослідження особливостей функціонування мозкових центрів у сучасних реаліях у різних національних контекстах засвідчують відсутність комплексного аналізу проблеми концептуальної чіткості цього поняття.

З огляду на викладене метою статті є уточнення змісту поняття «мозкові центри», перегляд і адаптація його первісного варіанту до нових умов в різних національних контекстах з мінімальними концептуальними розтягуваннями.

Як методологічну основу обрано модель вироблення понять, запропоновану майже півстоліття тому американським політологом італійського походження Джованні Сарторі в його статті «Викривлення понять в порівняльній політології» [1]. Використання ідей Дж. Сарторі в сучасних академічних розробках дає змогу створювати чіткі, однозначні поняття для формування надійних висновків з емпіричних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Останні дослідження свідчать, що у світі нараховується майже 8 000 аналітичних центрів [2, с. 4]. Серед десяти найвпливовіших на міжнародному рівні згідно з даними міжнародного рейтингу, проведеного у 2017 році Пенсильванським університетом, перебувають Інститут Брукінгса (The Brookings Institute, США), Французький інститут міжнародних відносин (French Institute of International Relations, Франція), Фонд Конрада Аденауера (Konrad Adenauer Foundation, Німеччина), Інститут Брейгеля (Bruegel, Бельгія), Королівський інститут міжнародних відносин (Chatham House, Велика Британія), Фонд Жетуліу Варгаса (Fundação Getúlio Vargas, Бразилія), Фонд «Спадщина» (Heritage Foundation, США), Корпорація РЕНД (Rand Corporation, США), Міжнародний інститут стратегічних досліджень (IISS, Великобританія), а також Центр Американського розвітку (CAR, США) [2, с. 50].

Протягом більшої частини минулого століття явище «мозкові центри» вважалося суто англо-американським, а сам термін асоціювався з особливим типом організаційних утворень з правовим статусом некомерційної організації, діяльність яких пов'язана з формуванням ідей та/або аналізом політичних питань незалежно від уряду, політичних партій та груп тиску [3, с. 5].

Дослідження ПРООН визначає мозкові центри як організації, які «на постійній основі займаються дослідницькою і пропагандистською діяльністю з будь-яких питань, пов'язаних з публічною політикою. У сучасних демократіях вони є мостом між знанням і владою» [5, с. 8].

У військовій термінології США часів Другої світової війни поняттям «мозковий центр» позначали безпечне місце (кімнату, приміщення), в якому військові та цивільні експерти мали змогу конфіденційно обговорювати плани та розробляти стратегії. У близькому до сучасного значення слова цей термін був використаний для позначення контрактних дослідницьких організацій, заснованих американськими військовими після війни. Однією з таких організацій була Корпорація РЕНД [5, с. 2].

До 1960-х років термін закріпився в англо-американському лексиконі з політичного аналізу і застосовувався щодо позначення декількох типів незалежних дослідницьких інститутів, які фокусували свою увагу не лише на зовнішньополітичній та оборонній стратегії, а також на поточних політичних, економічних та соціальних питаннях у всьому англомовному світі. Організації такого типу, хоч і створені в минулому столітті, так само почали описуватися терміном «мозкові центри».

У кінці 1980-х років професор Джорджтаунського університету Кент Уівер дав визначення аналітичного центра, яке впродовж багатьох років використовувалось як базове. Аналітичні центри за К. Уівером – це «недержавні, некомерційні дослідницькі організації, значною мірою автономні від органів влади, а також інтересів компаній, окремих груп інтересів і політичних партій» [5, с. 421]. Згідно з цим визначенням мозкові центри мають такі ознаки:

- 1) мають організаційну автономію;
- 2) у своїй діяльності керуються принципами неупередженого аналізу.

Отже, академічний підхід К. Уівера, по-перше, не включає у множину мозкових центрів афілійовані з державою структури і приватні організації, по-друге, не допускає можливості проведення аналізу в інтересах окремих груп і, по-третє, не визначає основне призначення діяльності аналітич-

них центрів (участь у формулюванні публічної політики, служіння суспільним інтересам тощо). За усієї цінності академічного підходу таке дистильоване визначення дає надто абстрактне уявлення про діяльність мозкових центрів, фактично ігноруючи реальність [6, с. 14].

Під час широкомасштабного всесвітнього поширення мозкових центрів, яке відбувалося впродовж останніх десятиліть, у різних країнах поняття наповнювалося різним змістом. За межами США та країн з вестмінстерською політичною системою (Великобританія, Канада, Австралія) назва «мозковий центр», крім некомерційних організацій, почала застосовуватись і до багатьох державних та квазідержавних органів [3, с. 5]. Внаслідок цього різні види автономії (фінансова, ідеологічна, дослідницька), які вважалися детермінантами для класифікації аналітичних центрів в англосаксонській традиції, стали недостатніми для розуміння явища в інших національних контекстах.

На думку Д. Стоун, твердження деяких дослідників на кшталт того, що аналітичний центр потребує незалежності або автономії від держави для того, щоб вільно мислити, є суто англо-американським і однозначно не переноситься на інші політичні культури. У багатьох країнах лінія між політичними інтелектуалами та державою розмита настільки, що говорити про незалежність як визначальну характеристику аналітичних центрів немає сенсу [7, с. 3]. Багато організацій, які зараз називають мозковими центрами, працюють всередині уряду. Це чітко простежується в таких країнах, як Франція, Південна Корея, Китай, Росія та Філіппіни. Деякі інститути мають офіційні зв'язки з політичними партіями, як у Німеччині та Малайзії. Дослідницькі інститути існують при бізнес-корпораціях, наприклад, у Японії. У сучасному світі аналітичні центри все частіше розуміють з погляду функції дослідження політики чи набору аналітичних або політичних консультативних практик, а не як особливу юридичну організаційну структуру типу неурядової, позапартійної чи незалежної організації громадянського суспільства [8, с. 10].

За даними бразильської дослідниці Джуліани Хаук, яка вивчала особливості функціонування мозкових центрів у різних країнах світу, в Західній Європі уряд фінансує 75% німецьких аналітичних центрів, такі організації часто включаються в дослідження як мозкові центри [9, с. 5]. Особливі стосунки між французькими аналітичними центрами та державою роблять поділ на публічних та політичних інтелектуалів досить умовним. Внаслідок цього лише декілька французьких організацій ідеально відповідають класичному визначенню мозкових центрів. В іспанських та португальських дослідженнях до переліку мозкових центрів також повністю включають приватні та незалежні установи, а також урядові та квазіурядові інституції [9, с. 5].

Нечутливість класичного підходу з акцентом на автономії, проілюстрована на прикладах розвинених західних демократій, є справедливою і для країн сходу. Турецький дослідник Азіз Айдін у своєму дослідженні, присвяченому тематиці мозкових центрів, стверджує: «Якщо використовувати західне визначення поняття «мозковий центр» і виключити дослідження приватного сектору, то у Східній Азії практично немає такого типу організацій» [8, с. 10].

Так, у Японії практично відсутні мозкові центри, які були б незалежними від уряду або бізнесу. У китайських класифікаціях організації, пов'язані з державними установами (офіційні аналітичні центри) розглядаються як один з найпоширеніших типів мозкових центрів. У Кореї категорія «мозкові центри» охоплює інститути урядових досліджень, афілійовані з урядовими міністерствами. Велика кількість фабрик думки у Південно-Східній Азії є напівзалежними від уряду або від політичних діячів [9, с. 5].

У Латинській Америці з огляду на відновлення демократії лише в 1980-х роках поняття «мозкові центри» потребує також ширшого визначення. У бразильському контексті цей термін може бути застосований до державних структур. У Африці, наприклад, в Нігерії, університетські аналітичні центри, а також центри, незалежні від уряду, є або нечисленними, або нещодавно створеними організаціями. Проте вони все одно покладаються на інституційну та фінансову підтримку уряду [9, с. 5].

Усвідомлюючи застарілість традиційних підходів до визначення поняття «мозкові центри», деякі дослідники спробували розробити варіанти, які б відповідали його сучасним характеристикам. Більшість авторів визнає, що афіліативна, реляційна або підвідомча природа аналітичних центрів є конститутивною ознакою цієї категорії. Дослідники зумовлюють це не тільки тим соціально-економічним та політичним контекстом, в якому виникли мозкові центри, а і їхньою залежністю від сторонніх фінансових та інституційних ресурсів.

Проте, пропонуючи власне визначення концепту «мозкові центри», дослідники йшли (імовірно, несвідомо) шляхом найменшого спротиву. Одні автори надмірно розширювали значення і сферу застосування поняття через обмеження його властивостей. Інші – екстремально розширювали перелік основних характеристик концепту, звужуючи клас описуваних ним явищ до ідеальних типів. Результатом таких компромісів концептуального вибору стали поняття, мало корисні як для міжконтекстуального чи міжорганізаційного порівняння, так і для розрізнення мозкових центрів серед інших експертно-аналітичних структур.

Незрозуміла, аморфна концептуалізація, недостатність смислової точності поняття «мозкові центри» стали наслідком того, що американський політолог італійського походження Джованні Сар-

торі у своїй відомій статті «Викривлення понять у порівняльній політології» назвав розтягуванням концепту або концептуальними натяжками (conceptual stretching, conceptual straining) [1, с. 1034].

Дж. Сарторі характеризує появу концептуальних натяжок як певне падіння вченого зі сходин абстракцій (ladder of abstraction), коли той самий концепт зводить в єдине ціле елементи макротеорій, теорій середнього рівня та макротеорій [1, с. 1043–1044].

Таблиця 1.1

Сходи абстрагування Дж. Сарторі [1, с. 1044].

Рівень абстрагування	Основні завдання і масштаб	Логічні та емпіричні характеристики
<i>Категорії вищого рівня</i> Універсальні концептуалізації	Крос-регіональні порівняння при гетерогенності контексту (глобальна теорія)	Максимальний об'єм* Мінімальний зміст** Визначення через заперечення
<i>Категорії середнього рівня</i> Узагальнюючі концептуалізації і таксономії	Внутрішньорегіональні порівняння при відносній гомогенності контексту (теорія середнього рівня)	Гармонійне поєднання об'єму і змісту Дефініція шляхом аналізу, тобто <i>per genus et differentiam</i>
<i>Категорії нижчого рівня</i> Конфігуративні концептуалізації	Покраїнний аналіз (прикладна теорія)	Максимальний зміст Мінімальний об'єм Контекстуальне визначення

* об'єм поняття (екстенсивність, денотація) – клас описуваних ним явищ. Вказує на всю сукупність об'єктів, позначуваних відповідним словом;

** зміст (інтенсивність, конотація) – ті якості, на основі яких виділяються явища, описувані цим поняттям. Вказує на повний обсяг властивостей, якими повинні володіти об'єкти, що входять у сферу його охоплення.

Використання методики, запропонованої Дж. Сарторі, дозволяє вирішити проблему концептуальних натяжок, не завдаючи шкоди складній природі явища мозкових центрів, яке зазнало гібридизації у різних національних контекстах.

Вироблення універсальної категорії найвищого рівня абстрагування дозволить відобразити різноманіття мозкових центрів у різних країнах з різними національними контекстами і виділити мозковий центр як окрему концепцію. Універсальна категорія передбачає максимальний перелік об'єктів, позначуваних поняттям «мозкові центри», та мінімальний обсяг властивостей, якими повинні володіти ці об'єкти (табл. 1). На основі цієї універсальної категорії, спускаючись по «драбині абстрагування» до категорій середнього рівня, можна виробити узагальнюючу дефініцію, яка дозволить відобразити різні гносеологічні підходи до вивчення явища та проілюструвати їх емпіричними прикладами. Останній щабель «драбини абстрагування» дозволяє концептуалізувати поняття «мозкові центри» в зовнішньополітичному та безпековому контексті. Для цього слід розширити зміст узагальнюючого поняття шляхом збільшення його характеристик та звзяти перелік досліджуваних об'єктів до тих, що мають в порядку денному зовнішньополітичні та безпекові питання.

У дослідженнях авторів, які зробили найбільший внесок у концептуалізацію поняття «мозкові центри» з поправкою на національні особливості (П. Діксон, К. Уівер, Д. Стоун, Е. Річ, Стоун, Денгем та Гарнет, Медвець, Паутс), можна побачити спільні риси у визначенні змісту цього поняття. Так, існує загальна згода щодо таких пунктів:

- мозкові центри претендують на певний рівень автономії, яка звужується до фінансової незалежності;
- мозкові центри намагаються впливати на політику у її широкому значенні як курсу дії, який затверджують і наслідують особи, які приймають рішення;
- мозкові центри є фізично представленими організаціями з наявними ресурсами;
- знімається вимога про відсутність афіліювання, натомість виділяються окремі типи аналітичних центрів;
- визначається основне призначення діяльності – проведення прикладного публічно-політичного аналізу;
- споживачами дослідницького продукту аналітичних центрів є або органи влади в широкому значенні, або громадянське суспільство.

Керуючись цими властивостями, формуємо широке визначення аналітичних центрів як організацій, що претендують на автономію та намагаються впливати на публічну політику. Ця дефініція сформульована достатньо загально для забезпечення її універсального використання. Визначення мозкових центрів як організацій виділяє їх з-поміж політичних мереж, наукових спільнот та пропагандистських об'єднань. Проте цього недостатньо для розрізнення аналітичних центрів серед політичних партій, груп інтересів та лобістських асоціацій.

Для уточнення поняття «мозкові центри» розширимо перелік його визначальних властивостей та критеріїв, що дозволяють характеризувати дослідницьку організацію як мозковий центр. Для цього звернемося до спільного доробку з цієї проблематики Джеймса Мак-Гана та Кента Уівера, а також до праць професора Гарвардського університету Стівена Буше.

С. Буше сформулював дев'ять критеріїв, які дозволяють вважати дослідницьку організацію мозковим центром: по-перше, це організація, що діє постійно; по-друге, спеціалізується на виробництві суспільно значущих рішень для сфери політики; по-третє, діє завдяки штату співробітників, які присвятили свій повний робочий день дослідженням; по-четверте, співробітники продукують оригінальні ідеї, здійснюють систематичний аналіз інформації і проводять консультації; по-п'яте, результати систематичного аналізу у вигляді оригінальних ідей доводяться до політиків і громадської думки; по-шосте, такі організації не несуть відповідальності за діяльність урядів; по-сьоме, організації прагнуть до незалежності від приватних інтересів і зберігають свободу у виборі порядку денного в межах власних досліджень; по-восьме, основна діяльність не зводиться до освіти і видачі дипломів; по-дев'яте, їхня явна чи неявна мета полягає в продукуванні суспільного блага на відміну від суто комерційних структур [10, с. 2–3].

Дж. Мак-Ганн та К. Уівер у своєму розширеному визначенні мозковими центрами або аналітично-дослідницькими інституціями, які включені до процесу публічної політики, вважають організації, що генерують політико-орієнтовані дослідження, здійснюють аналіз, а також проводять консультування з питань внутрішньої та зовнішньої політики, надаючи політикуму і суспільству можливість приймати обґрунтовані рішення з політичних питань. Вчені також враховують релятивну природу фабрик думки, включаючи до їх переліку як афілійовані, так і незалежні інституції, що функціонують постійно. Вчені вважають, що ці інституції налагоджують діалог між академічною та політичною спільнотами, а також між державою і громадянським суспільством, діючи в інтересах суспільства як незалежний голос, який перекладає прикладні та фундаментальні дослідження на мову та форму, що є зрозумілою, надійною та доступною для політиків і громадськості [5, с. 4–6].

Беручи за основу визначення МакГана та Уівера, яке є більш специфічне і наближене до реальної практики функціонування мозкових центрів по всьому світу, а також враховуючи критерії С. Буше, пропонуємо визначати мозкові центри як політико-орієнтовані аналітично-дослідницькі незалежні організації, автономні структурні підрозділи, які функціонують постійно з метою надання експертної підтримки у прийнятті політичних рішень з внутрішніх та зовнішніх питань.

Висновки. Отже, поступове включення у дослідження різних національних контекстів, а також наявність великої інституційної різниці, різних форм артикуляції між мозковими центрами, корпораціями і державою відкрили все різноманіття національних особливостей щодо цієї теми.

Оскільки вивчення цих особливостей спочатку базувалося на традиційних англо-американських підходах, в основі яких перебуває автономія мозкових центрів від уряду та незалежність від різних соціальних інтересів, то класифікований відповідно до цих характеристик перелік мозкових центрів у більшості країн світу виявився обмеженим невеликою кількістю організацій, а в деяких просто відсутнім.

Однак аналіз традицій вживання поняття в різних країнах показує, що визначення мозкових центрів у межах класичного академічного підходу не може охопити все їхнє світове різноманіття. Традиційні концепції виявились недостатніми, щоб охопити всю складність явища, яка стала результатом гібридизації поняття в інших національних контекстах. Тому на основі методики, запропонованої Дж. Сарторі, як мозкові центри пропонується розглядати політико-орієнтовані аналітично-дослідницькі незалежні організації, автономні структурні підрозділи, які функціонують постійно з метою надання експертної підтримки у прийнятті політичних рішень з внутрішніх та зовнішніх питань. Серед перспектив подальших досліджень – розробка максимально універсальних типологій та класифікацій мозкових центрів з огляду на національні особливості їх функціонування.

Література:

1. Sartori G. Concept Misformation in Comparative Politics. *The American Political Science Review*. 1970. Vol. 64, № 04. P. 1033–1053.
2. McGann J. Global go to think tanks report. University of Pennsylvania, 2017. URL: http://www.razumkov.org.ua/uploads/article/2018-_GGTTI_PrereleaseGotoReport_1.28.18.pdf (дата звернення: 19.04.2018).
3. Stone D., Ullrich H. Policy research institutes and think tanks in Western Europe: Development trends and perspectives. Paper prepared for the Local Government Institute. Budapest, 2003. URL: http://pdc.ceu.hu/archive/00006981/01/LGI_Policy-Research-Institutes-Paper_20-03.pdf (дата звернення: 11.04.2018).

4. Думая о немыслимом: от идеи к политике. Роль «мозговых центров» в формировании правительственной стратегии. Опыт стран Центральной и Восточной Европы: Программа развития ООН. М.: Весь Мир, 2004. 260 с.
5. McGann J., Weaver K. Think Tanks and Civil Societies: Catalysts for Ideas and Action. Sommerset, NJ: Transaction Press, 2000. 617 p.
6. Атлас аналитических центров: изучение России за рубежом ("Think Tank Atlas: Russian Studies. Abroad"). 2016 URL: <http://rethinkingrussia.ru/wp-content/uploads/2016/pdf> (дата звернення: 24.04.2018).
7. Stone D. Think Tanks and Policy Advice in Countries in Transition. Paper prepared for the Asian Development Bank Institute Symposium: "How to Strengthen Policy-Oriented Research and Training in Viet Nam", Hanoi, 2005. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/156673/adbi-dp36.pdf> (дата звернення: 02.05.2018).
8. Aydın A. The genesis of think-tank culture in Turkey: past, present and future?: diss. ... Master of Science, Department of International Relations. September 2006, 204 p. URL: <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/3/12607685/index.pdf> (дата звернення: 02.05.2018).
9. Hauck J. What are "Think Tanks"? Revisiting the Dilemma of the Definition. Bras. Political Sci. Rev. vol.11 no. 2, São Paulo, 2017. URL: http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S198138212017000200401 (дата звернення: 03.05.2018).
10. Boucher S. Europe and its think tanks; a promise to be fulfilled. An analysis of think tanks specialized in European policy issues in the enlarged European Union. 2004. 160 p. URL: http://www.thinktankdirectory.org/downloads/Boucher_2006_Europe-and-its-Think-Tanks.pdf (дата звернення: 03.05.2018).